

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 091.1:033.51(438)"15"

Н. П. Бондар,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ФІЛІГРАНИ ПРИМІРНИКІВ «ГЕРБАРІЯ» М. СЕННІКА 1568 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ КРАКІВСЬКОГО ПАПЕРУ КІНЦЯ 60-х років XVI ст.

Проаналізовано папір п'яти примірників краківського видання «Гербарія» Мартіна Сенніка 1568 р. зі збірки НБУВ. Встановлено кількісне та відсоткове співвідношення філіграней, частотність їх представлення та динаміку зміни впродовж видання, місцеве походження паперу, виявлено однорідність паперу в усіх примірниках, зафіксовано факти додруку окремих аркушів наприкінці XVI ст. та в XIX ст.

Ключові слова: філіграні стародруків, водяні знаки стародруків, папір, краківські видання другої половини XVI ст., «Гербарій» Мартіна Сенніка 1568 р.

Технологію виробництва паперу впродовж середньовіччя та нового часу за своєю специфікою можна назвати дуже «інформативною» для істориків, палеографів, книгознавців, оскільки кожен аркуш маркувався емблемою або товарним знаком – водяним знаком або філігранню. Філіграні мали вигляд гербів, сюжетних зображень, написів, монограм, іноді включали імена власників папірень або майстрів, роки випуску. Відтак сукупність цих ознак дає змогу встановити, звідки був привезений папір, коли він був виготовлений, простежити черговість його використання впродовж видання, порівняти папір різних примірників, іноді виявити неавтентичні вставні аркуші. Особливістю стародруків є те, що всебічне вивчення філіграней паперу дає дослідникам змогу отримати таку фактографічну інформацію, якої свого часу не мали видавці та друкарі, оскільки найчастіше закуповували папір партіями у продавців і не переймалися питанням, скільки якого виду паперу знаходилося в кожній з придбаних партій. Інша справа, що фахівці при дослідженні стародруків здебільшого оминають такий їхній аспект, як філіграні, вважаючи ці характеристики малоінформативними та складними для розшифровки.

© Н. П. Бондар, 2015

Така неувага книгознавців до філіграней паперу стародруків певною мірою об'єктивно обґрунтована, оскільки вивчення паперу вимагає набуття специфічних навичок у розпізнаванні знаків, пошуках аналогів в альбомах, часто недоступних через їхню відсутність у книгозбірнях, їхній ідентифікації, називанні, групуванні. Однак подолання цих складностей дає віддачу, оскільки аналіз паперу книжки дозволяє не тільки спробувати відтворити історію закупівлі паперу, але й прослідкувати почерговість друку складових книги, виявити варіанти друку, встановити час реставрації примірника, створення рукописних додатків, датувати оправу за форзацними аркушами тощо. Відтак, хотілося б закликати колег-книгознавців до вивчення паперу стародруків.

Предметом нашого дослідження стали філіграні видання «Гербарія» Мартіна Сенніка, надрукованого Миколаєм Шарфенбергом 1568 р. в Кракові. Нам не вдалося відшукати публікації, в яких би досліджувалися філіграні паперу цього видання. Перед тим, як проаналізувати виявлені філіграні «Гербарія» 1568 р., варто коротко описати склад та зміст видання. Його бібліографічний опис: Marcin Siennik. Herbarz, to jest ziół tuteicznych, postronnych y zamorskich opisanie... Teraz nowo wedle herbarzów dzisiejszego wieku y inych zacnych medyków poprawiony. Przydano Alexego Pedemontana Księgi ośmiory o tajemnych a skrytych lekarstwiech... – Kraków: Drukarnia Mikołaja Szarffenberga 1568. – [6] k., 628 s, [52] k.

Назва перекладається як «Гербарій, тобто опис рослин тутешніх, суцідніх та заморських... Тепер знову відповідно до гербаріїв сьогодинського часу та інших відомих лікарів виправлений. Додано «Книгу про таємні і приховані ліки» А. Педемонтана». Видання належить до типових «Гербаріїв», що виходили друком у Польщі та інших європейських країнах. «Гербарій» М. Сенніка окрім опису рослин включає багато інших суміжних відомостей про тварин, корисні копалини, медичні та фармакологічні рецепти, поради з господарських та побутових питань.

Книжка має гравірований титульний аркуш, герб Гербуртів з Фелштина та віршовану присвяту на герб на звороті титулу, передмову, присвячену сяноцькому каштеляну, історичу, гуманісту, дипломату та письменнику Яну Гербурту (1524–1577), за підписом «Миколай Шарфенберг, міщанин краківський», друкарську марку Миколая Шарфенберга на звороті останнього аркуша. В кінці книги вміщено таблиці посилань на твір А. Педемонтана в базельському виданні 1563 р., алфавітні переліки хвороб, назв рослин, латинської, німецької та польської термінології тощо. Автор твору Мартін Сеннік (?– бл. 1588) – польський лікар, автор природничо-медичних творів, перекладач з німецької та латини. В «Гербарії» містяться близько 800 польських назв рослин, багато з назв використовуються й до сьогодні.

У складі краківського видання «Гербарія» 1568 р. вміщено твір Алексіса Педемонтана, що найчастіше називається «Про таємниці», перекладений польською мовою М. Сенніком. Алексіс Педемонтан (Пьемонтезе, Пьемонтець; справжнє ім'я Жиrolамо Руселлі / Girolamo Ruscelli; 1500–1566) – італійський гуманіст, лікар, картограф, алхімік. Його твір «Про таємниці» був надзвичайно популярним і більш ніж 100 разів перевидавався в Європі впродовж XVI–XVIII ст. «Гербарій» 1568 р. виданий у друкарні Миколая Шарфенберга (1519–1606) – визначного польського видавця та друкаря, власника папірень. Він мав привілей на друк документів та книжок від польських королів Сигізмунда II Августа та Стефана Баторія, окрім краківської друкарні володів також пересувною, в якій видавалися документи для потреб Стефана Баторія.

Текст «Гербарія» надрукований двома шпальтами, назви вміщено у верхніх колонтитулах, є сигнатури та кустоди. Видання визначається доволі великою кількістю помилок та збоїв нумерації. Художнє оформлення «Гербарія» складають численні ілюстрації кількох видів, готичні ініціали різних розмірів, орнаментальні смужки-заставки, а також виливні прикраси. В книжці використані ілюстрації у вигляді сюжетних сцен, однак переважають зображення різних видів рослин. Ілюстративно-орнаментальне оформлення видання настільки багате та насичене, що на одному розвороті подекад розміщено 3–5 гравюр, його декорують декоративні смужки зверху та знизу над текстом, а іноді й усередині сторінки, та по кілька різних ініціалів.

У відділі стародруків та рідкісних видань зберігається п'ять примірників «Гербарія» М. Сенніка 1568 р. Один з них повний (шифр зберігання In 44), має усі атрибути для опису. Однак дослідження особливостей його паперу та друку дозволило виявити в його складі кілька неавтентичних аркушів, надрукованих для відновлення його повноти у XIX ст. – арк. [1], с. 421/422, 587/588. Примірник «Гербарія» походить із зібрання бібліофіла та природознавця графа Владислава Монтрезора.

У примірнику In 659 бракує початкових та кінцевих аркушів – арк. [1–6] I рах., с. 1–44 II рах., арк. [27, 43–52] III рах. Книжку недавно відреставровано, під час реставрації для неї виготовлена нова оправа з дошок у світлій шкірі. Ознак попереднього побутування вона не має.

Нещодавно були описані ще два примірники «Гербарія». Один з них – In 5430 – містить дарчий напис ректора Волинської семінарії в Острозі Ієроніма Відзерського 1823 р. місцевому лікареві Іоанну Стохальському. В ньому бракує початкових та кінцевих аркушів, аркушів всередині, усього 21 – арк. [1–6], с. 11/12, 125–128, 282/283, 286–289, 500/502, 507/508 основного тексту, а також кінцевих нумерованих арк. [3, 4, 48–

52]. Примірник має оправу з коричневого картону, обтягненого коричневою шкірою з тисненням, XVIII – початку XIX ст.

Інший примірник – In 5429 – ще більш неповний, не має початкових та кінцевих аркушів, містить сторінки з 69 до 466, й окремо аркуш с. 560/561, крім того, в ньому бракує багатьох аркушів усередині. Береги примірника доволі сильно обрізані, особливо внизу, внаслідок чого втрачено частину нижньої орнаментальної смужки. П'ятий примірник – In 659a – є невеликим фрагментом з 24 розрізаних аркушів та їхніх частин. Вони не доповнюють жоден з описаних вище дефектних примірників, відтак мають самостійне походження, яке саме, – невідомо.

Дослідження паперу краківського видання «Гербарія» М. Сенніка 1568 р. було здійснене на основі аналізу філіграней п'яти примірників збірки НБУВ, обрахунки кількісного та відсоткового співвідношення проведені за філігранями трьох примірників. Папір четвертого примірника проаналізований, але не включений до підрахунків, оскільки через свою неповноту зменшує кількість кожного з водяних знаків та збільшує відсоток нестановлених філіграней. Аркуші фрагмента також не залучалися до підрахунків з тих же причин. Відмітимо лише, що їхні водяні знаки збігаються з водяними знаками відповідних аркушів та зошитів повноцінних примірників. Усі п'ять примірників за характером паперу однакові, їх можна класифікувати як стандартні.

Аналізуючи папір краківського «Гербарія» М. Сенніка 1568 р., маємо врахувати той факт, що Краків у другій половині XVI ст. був одним із провідних світових центрів виробництва паперу. Папірні Краківського воєводства забезпечували не тільки власні потреби, але й постачали папір до інших воєводств Речі Посполитої та Великого князівства Литовського. В цей час в Україні, Білорусі, Литві активно використовувався папір саме краківського виробництва. Такий папір переважав у багатьох стародруках, надрукованих тут упродовж останніх десятиліть XVI ст., – Євангелії учительному (Заблудів: Друкарня Г. Ходкевича) [1, с. 2–23], Біблії (Острог: Друкарня В. К. Острозького, 1581) [3, с. 288–302], «Литовському Статуті» (Вільнюс: Друкарня Мамоничів, 1588) [7, с. 199–215], «Книзі о постничестві» Василя Великого (Острог: Друкарня В. К. Острозького, 1594) [2, с. 99–113] та ін.

Кількісний склад водяних знаків «Гербарія» та динаміка їхньої зміни свідчать про закупівлю паперу для друкування книжки не дуже великими партіями. Наклад видання невідомий. Зважаючи, що збережено багато примірників, він був доволі великим, складаючи щонайменше 1500–2000 примірників. Аналіз примірників продемонстрував водяні знаки щонайменше 12 видів у такому співвідношенні: Топор у великому лінійному

картуші без корони – 26%, Свенчиц без картуша – 26%, Башти у невеликому округлому лінійному картуші – 16%, Сліта в лінійному картуші без корони – 6,5%, Три корони у лінійному картуші – 5,5%, Топор у картуші під короною – 4%, Овал під короною з лапками – 1,5%, Козел (Шарфенберг) у лінійному картуші – 0,75%, Остоя маленька в лінійному картуші – 0,75%, Новіна в картуші під короною – 0,5%, Гоздава без картуша – 0,5%, Свенчиц в лінійному картуші під короною – 0,5%, і, можливо, ще один або декілька знаків, що їх погано видно. 11,5% філіграней не встановлено переважно через відсутність або дефектність аркушів.

Далі ми послідовно проаналізуємо особливості кожного з видів паперу, його походження та розміщення в книзі. Для ідентифікації та порівняння виявлених у виданні «Гербарія» М. Сєнніка 1568 р. філіграней ми використовували альбоми Я. Сінярської-Чаплицької [12], Е. Лауцявічюса [11], І. Каманіна та О. Вітвіцької [4], публікацію В. Будки [10]. Далі при характеристиці філіграней ми зазначатимемо найбільш близький до кожної з них варіант, опублікований у вказаних альбомах.

Аналізуючи видовий склад філіграней видання «Гербарія» 1568 р., можемо вказати, що базовими були такі види паперу, як Топор у великому лінійному картуші без корони та Свенчиц без картуша, що разом склали більш ніж половину від усього використаного паперу. У той же час серед 12 видів паперу «Гербарія» можемо бачити п'ять видів мінімально представлених філіграней, що складають кожна близько 1% від загальної кількості паперу, при цьому вони не є випадковими.

Для коректних підрахунків ми використали показники кількості водяних знаків у виданні, а відтак і в кожному повному примірнику, а також формулу видання. Нами нараховано в примірнику 368 аркушів. Видання складається з 6 початкових нумерованих аркушів, або 12 сторінок, 628 нумерованих сторінок основної частини з помилками та кількома збоями нумерації та 52 кінцевих нумерованих аркушів, або 124 сторінки.

У складі видання «Гербарія» 1568 р. переважає папір сюжету Топор (пол. *Tóróg*) у великому лінійному картуші. Знак великих розмірів, форма щита німецька, зображення у вигляді сокири з тонкою ручкою та масивним лезом. Найбільш близький, однак неідентичний знак міститься в альбомі Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 1000], датований 1567 р. Такий папір складає 26% від загальної кількості. З урахуванням того, що в одному примірнику бракує початкової частини, де переважав саме такий папір, при наявності повних примірників можливе його збільшення на 1–2%. Походження паперу з філігранню Топор пов'язане з папірнями Тенчинських. Їхнім родовим гербом Топор маркували свою продукцію папірні в Кракові та Любліні. Оскільки книжка видана в Кракові, де було багато

паперу власного виробництва, навряд чи була потреба доставляти його з Любліна. Підкраківські папірні Тенчинських працювали в Кшешовіце та Тенчинеку. Десь 3% складає папір з філігранню Топор суттєво іншого малюнка – у картуші під короною. Напевне він походив з тих самих підкраківських папірень Тенчинських, можливо, маркував відмінний за якістю папір, зокрема більш якісний порівняно з попереднім.

У складі примірників «Гербарія» 1569 р. також більш ніж чверть від використаного складає папір зі знаком Свенчиц (в пол. альбомах – *Godło zakonu Duchakow*), що має вигляд великого подвійного (шестираменного) хреста без картуша. Найближчі за малюнком знаки вміщені в альбомі Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 132], датовані 1562/1568 та 1574 р., однак мають інші розміри.

Філігрань Свенчиц без картуша зустрічається на 47–49 аркушах на примірник. Походження філіграні Свенчиц здебільшого пов'язують з найдавнішою польською папірнею монастиря Св. Духа в Пронднику під Краковом [12, s. 8]. Цікаво, що серед філіграней цього видання трапляється також папір того ж сюжету Свенчиц, однак у лінійному картуші під короною. Найбільш схожий знак у публікації В. Будки [10, s. 257, № 6], датований чомусь 1536 р. Цікаво, що цей папір міститься в чотирьох примірниках винятково на двох парних аркушах, сторінки 220/221 та 222/223. Бачимо таке ж представлення двох видів знаків одного й того ж сюжету, як і філігрань Топор. Так само можемо припустити, що папір Свенчиц у картуші під короною більш якісний порівняно з тим, що має знак без картуша.

Третій за кількісним представленням вид паперу Башти фіксується починаючи зі сторінок 121/122. Водяний знак Башти (інакше Вежі, Гжимала, пол. *Gżymała*) невеликих розмірів, зображує дві башти по боках, між якими – відкрита брама, зверху заокруглена лопатка, направлена донизу. Зображення вміщене в округлому лінійному картуші. Папір становить 16% від загальної кількості, виявлений від 27 до 35 разів на примірник. Найбільш схоже зображення вміщене в публікації В. Будки [10, s. 279, № 150]. Іноді відбиток філіграні досить чіткий, почасти має доволі розмиті контури. Походження його дослідниками не встановлене, символіка із зображенням башт активно використовувалася різними папірнями Європи [5, с. 93–94]. Напевне, використаний папір виготовлявся папірнею у Старчинові під Олькушем [9, s. 136–137; 12, s. 9], оскільки зображення за сюжетом відповідає гербу Олькуша – дві башти з відкритою брамою, над якими зображена лопатка. Згідно з дослідженнями, папірня в Старчинові розпочала роботу з 1568 р.

Папір Сліта (пол. *Jelita*) представлений на с. 181/203, зошити «Q» та «R», і більшою кількістю у зошитах «g», «h», «i», с. 337/372. У зошиті «i»

в усіх примірниках виявлений винятково папір Єліта, в зошитах «Q» та «R» є папір Остоя, Козел та Гоздава, в зошитах «g», «h» є також папір Башти. Папір з філігранню Єліта складає понад 6% від використаного, кількісно представлений 9–15 знаками на примірник. Філігрань Єліта відповідає однойменному польському гербу, зображення має вигляд трьох перехрещених списів у лінійному картуші з хвилястою верхньою частиною. Трапляється в двох схожих, однак де в чому відмінних варіантах – ширшому та вужчому, вужчий більш рівний, ширший – з несиметричним зображенням. Походить папір з млина у Вільковице під Краковом (зараз місцина у складі Кракова), власниками якого були краківські міщани Вільчковські герба Єліта [12, s. 10]. Найбільш схожий на ширшу відміну філіграні, однак не ідентичний знак міститься в альбомі Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 344] та Е. Лауцявічюса [11, с. 213, № 511], вужчий більш подібний до знаку з альбому Е. Лауцявічюса [11, с. 213, № 514].

Філігрань Три корони (пол. Korona, Trzy Korony) становить понад 5%, найраніше з'являється на сторінках 165/166, зошит «O». Трапляється 9–12 разів на примірник. Філігрань має вигляд лінійного картуша із зображенням трьох корон, дві з яких розміщено зверху та одну – внизу. Маркований таким чином папір виготовлявся млином краківського капітулу і, відповідно, маркувався гербом капітулу. Папірня розташовувалася в епископських володіннях, однак її конкретне місцезнаходження визначається по-різному. Можливо, такі водяні знаки мала зафіксована в документах папірня в Жабі Млин у Пронднику Бялому [7, с. 205]. Найбільш близьке зображення міститься в публікаціях Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 439] (датовано 1566 та 1567 рр.) та В. Будки [10, s. 282, № 164] (1568 р.).

Наступні шість сюжетів водяних знаків складають кожен близько одного відсотка від загальної кількості використаного паперу (Овал під короною з лапками – 1,5%, Козел – 0,75%, Новіна – 0,5%, Остоя – 0,75%, Гоздава – 0,5%, Свенциц у картуші – 0,5%), тобто фіксуються від одного до трьох разів у примірнику. Однак при цьому знаки не можна вважати випадковими, жоден не трапляється в одному примірнику, а виявлений у двох або ж у трьох.

Філігрань, умовно названа нами Овал під короною з лапками, є єдиною серед знаків «Гербарія» Мартіна Сєнніка 1568 р., чітко не ідентифікованою за сюжетом. Аналогів в альбомах також виявити не вдалося. Такий папір трапляється в кінцевій частині виключно на аркушах [24], [26] та [28] III рахунку. Однак використання цього знаку у краківському виданні «Гербарія» Мартіна Сєнніка 1568 р. засвідчує його виробництво в цей час однією з папірень краківського воєводства.

Філігрань Козел, або Шарфенберг (пол. *Kozioł, odmiana Szarffenderger*), у лінійному картуші в одному примірнику трапляється два рази, в другому – три, в інших двох не трапляється жодного разу. Філіграні виявлені на с. 129/130 зошита «L», 194/195 та 196/197 зошита «R» та на аркуші [25] III рахунку зошита «F*». Найбільш близькі знаки вміщені в публікаціях Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 452] (1561, 1564 pp.) та В. Будки [10, S. 261, № 29], однак без корони (1566 p.).

Цей вид паперу цікавий тим, що походить з папірні Шарфенбергів, родичів видавця Миколая Шарфенберга. Папір з водяним знаком Козел (Шарфенберг) зображує родинний герб видавців та папірників Шарфенбергів – козла, що вискакує з трьох горбків. Цей же герб, однак у пишному бароковому оздобленні, бачимо на останній сторінці «Гербарія». Шарфенберги мали міщанське походження, представники родини nobілітовані 1554 p. наказом римського короля Фердинанда I і отримали згаданий герб. Марку Шарфенбергу та його нащадкам упродовж 1538–1592 pp. належала папірня в Баліце, з 1566 p. у власності племінників Марка Якуба та Бартолемея Шарфенбергів перебувала папірня у Млодзейовіце [12, s. 11].

Папір з філігранню Новіна (пол. *Novina*) містить зображення у вигляді видовженого хреста, що спирається на ручку від казана. Розміщений сюжет у невеликому картуші під короною. Виробництво паперу приписується папірні в Млодзейовіце, що належала краківському бургомістру Станіславу Міноському, пізніше також Якубу та Бартолемею Шарфенбергам [12, s. 11]. Папір зі знаком Новіна трапляється на сторінках 611/612 (зошит з сигнатурою «PP»), 627/628 (зошит «RR»), аркушах [3] та [4] III рахунку (зошит «TT»), усього один або два рази на примірник. Найбільш близький знак уміщено в публікаціях Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 707], датований 1570–1573 pp.

Філігрань Остоя (пол. *Ostoja* або *Przegonia*) має вигляд меча з двома півмісяцями з боків. Виробництво паперу з філігранню Остоя частіше пов'язують з папірнями в Несвіжі та в маєтку Узді на Пінщині, що належали відомому протестантському діячеві та просвітителю Матвію Кавечинському [396, с. 76]. Однак використаний папір не походив з підприємств Кавечинських, а мав підкраківське походження. Папірня Краківського воєводства, що маркувала продукцію гербом Остоя, наразі не локалізована [s. 284, № 177, 181]. Найбільш подібні філіграні вміщені в публікації В. Будки [10, s. 284, № 177, 181], датовані 1558 та 1567 pp.

Філігрань Гоздава, або Бонарова (пол. *Gozdawa, Bonarowa*) має вигляд подвійної лілії. Маркований так папір вироблявся декількома різними млинами, серед яких папірні в маєтках роду Бонарів у Бонарці під Краковом та Баліце над Рудавою [5, с. 115–116]. Загалом у другій половині

XVI ст. філігранню Гоздава маркували свою продукцію папірні в Сілезії, Литві тощо. Однак використаний для друкування «Гербарія» М. Сенніка 1568 р. папір має підкраківське походження. Є відомості, що папірнею, яка випускала маркований знаком Гоздава папір, володів Марк Шарфенберг, а після його смерті Валентин Шарфенберг [12, s. 7]. Найбільш близькі зображення філіграней виявлені в публікаціях Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 44, 46], датовані 1564 та 1572 рр., та В. Будки [10, s. 261, № 27], датоване 1565 р.

Про філігрань Свенциц у картуші, виявлену винятково на аркушах з с. 220/223 в усіх чотирьох примірниках, йшлося вище.

Загалом використаний для друкування «Гербарія» Мартіна Сенніка 1568 р. папір однотипний, доволі цупкий та еластичний, помірної якості. Спробуємо прослідкувати упродовж видання динаміку зміни одного виду паперу іншим. На початку книги, до сторінок 121/122, використано папір Топор у лінійному картуші без корони з невеликими вкрапленнями іншого виду цього паперу в картуші під короною. Починаючи з аркуша зі сторінками 121/122 відбувається заміна паперу Топор папером Башти до сторінок 155/156 (від зошита «L» до зошита «O»). Зі сторінок 157/158 розпочинається інша партія паперу, де переважає філігрань Єліта в лінійному картуші, є також папір Башти та Три корони. Наступна зміна паперу відбувається в зошиті «R» (с. 192–203). Наприкінці попередньої партії трапляються знаки Єліта, а також Остоя та Козел. Починаючи зі сторінок 198/199 виявлений знак Топор в лінійному картуші, а також новий для видання знак, якого ще не було, – Свенциц без картуша. Серед цієї партії на парних аркушах (с. 220/221 та 222/223) в усіх чотирьох примірниках фіксується знак Свенциц у лінійному картуші під короною. Зі с. 291/292 (зошит «с») відбувається заміна паперу вказаних філіграней папером з філігранню Башти. В зошиті «g», с. 337–348, поряд з папером Башти з'являється папір Єліта в лінійному картуші, який переважає. Далі папір Єліта змішується разом зі знаками Башти та Топор. Починаючи із зошита «k», с. 377/378, папір Топор використовується разом з папером Свенциц, папір зі знаком Башти зникає. З зошита «p», с. 433/434, виявлений тільки папір Свенциц. Із зошита «s», с. 469/470, до філіграні Свенциц додається папір Башти. Зі с. 481/482, зошит «t», додається папір Три корони. Із зошита «H», с. 558/559, використовується переважно папір Свенциц. На парних аркушах с. 582/583 та 589/590 виявлений винятково папір зі знаком Топор у картуші під короною. З зошита «QQ», с. 613/614, додається папір Башти. На аркушах [3]–[4] III рахунку, зошит «TT», виявлений папір Новіна. На аркушах [5]–[15] III рахунку, зошити «A*», «B*», «C*», у трьох примірниках не видно знака, можливо, використаний папір без сюжетної філіграні.

Далі з'являється папір Башти та Свенчиц. На аркушах [24]–[28] III рахунку, зошити «E*», «F*», – нечітка філігрань, названа умовно Овал під короною з лапками. З аркуша [24] і до кінця книги її змінює переважно папір Топор, в меншій кількості Башти.

Впадає в око використання великої кількості різних видів паперу, серед яких один вид знаків, що складає всього півтора відсотки, і чотири, що складають менше відсотка від загальної кількості паперу. Однак при цьому всі представлені мало знаки не можна вважати випадковими, жоден не трапляється в одному примірнику, а виявлений щонайменше в двох. Використання таких видів паперу підтверджує їхнє побутування на краківському паперовому ринку та місцеве походження.

Загалом папір краківських видань другої половини XVI – початку XVII ст. надає гарну можливість напрацювати нові інноваційні підходи для датування українських, білоруських, литовських документів, оскільки саме краківський папір переважав на цих територіях наприкінці XVI ст. Важливо й те, що тогочасний краківський папір, використаний у місцевих стародруках, мав дуже незначну залежаність (тобто строк від виготовлення до застосування), або не мав її взагалі, оскільки попит на папір в другій половині XVI – на початку XVII ст. суттєво переважав пропозицію, розкуповуючись одразу після виготовлення. Відтак для стародруків, надрукованих на краківському папері, залежаність паперу теж буде мінімальною, відповідатиме лише часові, потрібному для транспортування паперу.

Досвід дослідження паперу «Гербарія» М. Сенніка 1568 р. локально цікавий також і тим, що його філіграні кореспондуються з папером заблудівського Євангелія І. Федорова та П. Мстиславця 1569 р. [6; 1]. В обох виданнях фіксуються практично ідентичні філіграні восьми різних сюжетів, серед яких Топор у великому лінійному картуші без корони [6, с. 132, № 7, 8], Башти у невеликому округлому лінійному картуші [6, с. 132, № 9, 10], Сліта в лінійному картуші без корони [6, с. 132, № 18–23], Три корони в лінійному картуші [6, с. 132, № 16, 17], Новіна в картуші під короною [6, с. 132, № 1], Козел (Шарфенберг) у лінійному картуші, Гоздава без картуша [6, с. 132, № 2–4], Свенчиц без картуша [6, с. 132, № 5]. Однак зазначимо, що в заблудівському Євангелії 1569 р. використано папір 11 сюжетів. І неспівпадіння паперу заблудівського Євангелія з папером краківського видання «Гербарія» Мартіна Сенніка може свідчити, однак, на нашу думку, необов'язково, про некраківське походження видів паперу, не виявлених у «Гербарії», або про окрему закупівлю кількох інших видів паперу (йдеться про філіграні сюжетів Літера S в картуші під короною, Ведмідь без картуша, Підкова з хрестом без картуша).

Загалом маємо відзначити, що нам ще не траплялися випадки такого збігу філіграней у виданнях двох різних друкарень з різних територій. Можемо припустити, що для друку заблудівського Євангелія 1569 р. папір купувався у Кракові в той же час, що й папір для «Гербарія» М. Сєнніка 1568 р., тобто у 1568 р. Використання 8 зазначених сюжетів паперу, що збіглися в обох виданнях, завдяки їх виявленню в складі «Гербарія» М. Сєнніка, утверджує їхнє безперечне виготовлення папірнями Краківського воєводства, оскільки в Кракові використовувався не привозний, а винятково місцевий папір.

Дослідження особливостей друку та паперу примірників краківського видання «Гербарія» М. Сєнніка 1568 р. дозволило виявити два цікавих випадки різного часу поновлення аркушів видання, яких бракувало, пізнішим папером. У примірнику In 5430 було виявлено дві пари контрафактних аркушів – сторінки 493/494+495/496 та 544/545+546/547. На аркушах зі сторінками 493/494 та 544/545 водяних знаків немає. На аркуші 495/496 є філігрань Сліповрон у бароковому картуші, на аркуші 546/547 – філігрань Топор у картуші під півмісяцем. Обидві не відзначалися нами серед традиційного паперу «Гербарія» М. Сєнніка 1568 р.

Папір з філігранню Сліповрон (пол. Slepowron) у бароковому картуші походить з папірні в Млодзейовіце, якою в той час володіли Млодзейовські гербу Сліповрон і маркували папір власним гербом [12, с. 18]. З тієї ж папірні в Млодзейовіце походили філіграні зі знаками Новіна та, можливо, Козел, виявлені на аркушах стандартних примірників «Гербарія» 1568 р. Близькі зображення філіграней містяться в альбомі Е. Лауцявічюса [11, с. 375, № 2729], датуються 1597 р. Схожа, однак дещо менша філігрань з альбому Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 921, 925], датується 1593–1594 та 1605 рр.

Філігрань Топор у картуші під півмісяцем має таке ж походження, як і філігрань Топор «Гербарія» 1568 р., – воно пов'язане з підкраківськими підприємствами Тенчинських. Найбільш подібні до виявленого знаки містяться в альбомах Е. Лауцявічюса [11, с. 230, № 1702], датовані 1594–1597 рр.; Я. Сінярської-Чаплицької [12, № 1084, 1085], датуються 1593 та 1597 рр. Доволі подібний знак є на папері острозького видання «Книги о постництві» Василія Великого 1594 р. [2, с. 103, № 3].

Проаналізовані водяні знаки Сліповрон у бароковому картуші та Топор у картуші під півмісяцем пізніше надрукованих аркушів мають підкраківське походження, датуються серединою та кінцем 90-х років XVI ст. Аркуші відзначаються прикметними відмінностями в друці та оформленні. Набір тексту схожий, використано подібний шрифт. Вірогідно, друк здійснювався в друкарні Миколая Шарфенберга. Однак на додрукованих

аркушах використані переважно відмінні обрамлювальні гравіровані орнаментальні смужки іншого малюнка, менших розмірів, іноді розміщено дві смужки одна під іншою. На сторінках 494, 495, 545, 547 надруковано внизу такі само смужки, як у виданні 1568 р. (наприклад, як на сторінці 548 вверху), тільки вони мають значно ушкодженіший стан та більшу кількість втрачених фрагментів. Наверху – два види заставок-смужок, які є обрізаними елементами і на стандартних аркушах видання «Гербарія» не використовувалися. Папір цупкіший та гіршої якості порівняно зі звичайним папером примірників видання. Виготовлення через понад 20 років аркушів для книги, яких бракувало, той само шрифт та частково такі ж елементи художнього оздоблення, однак у значно дефектнішому стані, вказують на друк аркушів у друкарні для доповнення дефектних примірників для подальшого продажу. Можливо, схожі аркуші передруку 90-х років XVI ст. вдасться виявити в складі інших примірників.

На початку статті при огляді примірників ми вже вказували на наявність неавтентичних аркушів у складі примірника In 44, надрукованих у XIX ст. з метою відновлення його повноти. Це аркуші [1] I рахунку, с. 421/422, 587/588. Передрук здійснений на давніших аркушах паперу з водяними знаками. На аркуші [1], тобто на титулі, є добре видимі вержери та понтюзо, сюжетної філіграні немає. На сторінках 421/422, окрім вержерів та понтюзо, помітний овальний сюжетний водяний знак, за обрисами схожий на літеру W. Аркуш зі сторінками 421/422 має біліший колір, папір, вірогідно, XVIII ст. Папір титулу та с. 587/588 – жовтуватого відтінку, як і сусідні аркуші. Ми вже зазначали, що примірник «Гербарія» In 44 походить з зібрання природознавця та бібліофіла графа Владислава Монтрезора. Показово, що серед примірників цього зібрання були й інші стародруковані «Гербарії», в складі яких ми виявили вставні аркуші, відтворені в XIX ст., отож спроби відновлення повноти примірників можна пов'язати з іменем власника В. Монтрезора. Цікаво, що 10 відтворених у XIX ст. аркушів вдалося виявити в примірнику «Гербарія польського» Мартіна з Ужендова In 74 (Martin Urzędow. Herbarz polski. Kraków: Drukarnia Łazarzowa, 1595. 2°. [8], 488, [2] s.). На цих вставних аркушах були ідентифіковані зовсім інші знаки, які не кореспондують ані з часом, ані з місцем видання книжки. Причому виявлені філіграні – як давніші за часом, так і більш пізні, XVII–XVIII ст., виготовлені папірнями різних країн. Такі поаркушеві дослідження паперу стародруків відкривають нові факти з історії побутування примірників упродовж століть.

Загалом дослідження філіграней краківського видання «Гербарія» Мартіна Сенніка друкарні М. Шарфенберга 1568 р. дозволило виявити та проаналізувати види паперу, що побутували на краківському ринку

наприкінці 60-х років XVI ст. та були придатні для книговидання, більш конкретно локалізувати папірні, що випускали продукцію зі знаками Топор, Свенчиц, Башти, Сліта, Три корони, Козел (Шарфенберг), Остоя, Новіна, Гоздава, дослідити особливості кожного з видів паперу, його розміщення в книзі, динаміку зміни, виявити найбільш близькі види знаків у філігранологічних альбомах, прослідкувати їхнє датування. Аналіз паперу примірників «Гербарія» 1568 р. допоміг визначити в двох з них вставні аркуші кінця XVI ст. та XIX ст., уточнити час додруку аркушів XVI ст., вірогідно, в друкарні М. Шарфенберга.

Дослідження паперу «Гербарія» продемонструвало близькість його філіграней до кириличного видання заблудівського Євангелія 1569 р. друку І. Федорова та П. Мстиславця, а відтак і краківське походження переважної більшості паперу останнього з видань. Аналіз філіграней «Гербарія» обумовив висновки про мінімальну залежаність книжкового паперу краківського походження, відповідну до часу, потрібного для його транспортування. Відтак філіграні стародруків, особливо краківських, надають можливість більш точно порівняно з альбомами водяних знаків датувати папір, а відтак і час написання документів за їхніми філігранями, в тому числі й українських та білоруських, де на ринку в цей час був пріоритетним польський папір переважно краківського виробництва.

Список використаних джерел

1. Бондар Н. П. Папір заблудівських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця / Н. П. Бондар // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 13. – К. : НБУВ, 2009. – С. 2–23.
2. Бондар Н. П. Філіграні примірників «Книги о постництві» Василя Великого 1594 р. острозького друку як джерело для дослідження діяльності Острозького видавничого осередку / Н. П. Бондар // Острозька давнина : наук. зб. – Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2013. – Вип. 2. – С. 99–113 : іл.
3. Бондар Н. П. Філігранологічний аналіз примірників острозької Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень / Н. П. Бондар // Наукові праці НБУВ. – Вип. 28. – К., 2010. – С. 288–302.
4. Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.: 1566–1651 / І. Каманін, О. Вітвіцька. – К. : Друкарня УАН, 1923. – 124 с. : іл.
5. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVII веках / Э. Лауцявичюс. – Вильнюс : Моклас, 1979. – 188 с. : ил.
6. Мацюк О. Я. Бумага заблудовских изданий / О. Я. Мацюк // Иван Фёдоров и восточнославянское книгопечатание. – Минск : Наука и техника, 1984. – С. 130–136.
7. Мякишев В. П. Бумажные секреты Мамоничей / В. П. Мякишев // Фёдоровские чтения. 2005. – М. : Наука, 2005. – С. 199–215.

8. Budka W. Antologia prac historyka piśmiennictwa Włodzimierza Budki / W. Budka. – [Duszynki ; Zdrój], 2009. – 352 s.
9. Budka W. Papiernia miasta Olkusza / W. Budka // Antologia prac historyka piśmiennictwa Włodzimierza Budki. – [Duszynki ; Zdrój], 2009. – S. 136–137.
10. Budka W. Znaki wodne piśmiennictwa w Rzeczypospolitej Polskiej XVI w. / W. Budka // Antologia prac historyka piśmiennictwa Włodzimierza Budki. – [Duszynki ; Zdrój], 2009. – S. 247–299.
11. Laucevicius E. Popierus Lietuvoje XV–XVIII a. : atlasas / E. Laucevicius. – Vilnius : Mitnis, 1967. – 577 s. : ил. , 287 s.
12. Siniarska-Czaplicka J. Filigrany piśmiennictwa położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku / J. Siniarska-Czaplicka. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1969. – 41 s., 228 tabl.

References

1. Bondar, N. P. (2009). Papir zabludivskykh vydan Ivana Fedorova ta Petra Mstyslavtsia [Paper of the editions of Ivan Fedorov and Pavlo Mstyslavets printed in Zabludow]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 13., pp. 2–23. Kyiv: Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. [In Ukrainian].
2. Bondar, N. P. (2013). Filigrani prymirnykiv “Knyhy o postnytstvi” Vasyliia Velykoho 1594 r. ostrozkoho druku yak dzherelo dlia doslidzhennia diialnosti Ostrozkoho vydavnychoho oseredku [Filigrees on the exemplars of “Fasting book” of Vasylii Velykyi printed in Ostroh as a source for the research of Ostroh printing center activities]. In *Ostrozka davnyna: naukovyi zbirnyk* [Ostroh antiquity: collection of scientific papers], Is. 2, pp. 99–113. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”, 2013. [In Ukrainian].
3. Bondar, N. P. (2010). Filigranologichnyi analiz prymirnykiv ostrozkoi Biblii 1581 r. yak dzherelo istoryko-knyhoznavchykh doslidzhen [Filigranological analysis of the exemplars of Ostroh Bible of 1581 as a source for historical and bibliological research]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Transactions of V. Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 28, pp. 288–302. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Kamanin, I., Vitvitska, O. (1923). *Vodiani znaky na paperi ukrainskykh dokumentiv XVI i XVII v.: 1566–1651* [Watermarks on the paper of Ukrainian documents of the 16th and 17th centuries: 1566–1651]. Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi akademii nauk, 1923. [In Ukrainian].
5. Lautciavichius, E. (1979). *Bumaga v Litve v XV–XVII vekakh* [Paper in Lithuania in the 15–17th centuries]. Vilnius: Mokslas. [In Russian].
6. Matciuk, O. Ia. (1984). Bumaga zabludovskikh izdaniy [Paper of editions printed in Zabludow]. In *Ivan Fedorov i vostochnoslavianskoe knigopechatanie* [Ivan Fedorov and East Slavic book printing] (pp. 130–136). Minsk: Nauka i tekhnika. [In Russian].

7. Miakishev, V. P. (2005). Bumazhnye sekrety Mamonichei [Paper secrets of the Mamonichs]. In *Fedorovskie chteniia. 2005* [Fedorov readings. 2005], pp. 199–215. Moscow: Nauka. [In Russian].
8. Budka, W. (2009). *Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki*. Duszni, Zdrój. [In Polish].
9. Budka, W. (2009). Papiernia mista Olkusza. In *Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki* (s. 136–137). Duszni, Zdrój. [In Polish].
10. Budka, W. (2009). Znaki wodne papirni w Rzeczypospolitej Polskiej XVI w. In *Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki* (s. 247–299). Duszni, Zdrój. [In Polish].
11. Laucevicius, E. (1967). *Popierus Lietuvoje XV–XVIII a.: atlasas*. Vilnius: Mitnis. [In Lithuanian].
12. Siniarska-Czaplicka, J. (1969). *Filigrany papierni polożonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*. Wrocław, Warszawa, Kraków. [In Polish].

N. Bondar

Filigrees of the exemplars of Martin Siennik’s “Herbarium” of 1568 as a source for the research of Krakow paper of the late 60s of the 16th century

The article addresses the filigrees on the paper of Krakow edition of Martin Siennik’s “Herbarium” of 1568 printed in the typography of N. Scharfenberg, five exemplars of which were found in the collection of VNLU. We have determined the filigrees quantity and percentage ratios, frequency of their detection, dynamics of paper change in a book and paper similarity in all the exemplars. Paper analysis of “Herbarium” exemplars proved that they were printed only on Krakow paper with the filigrees of local mills. It has also allowed us to ascertain the time of additional printing of two exemplar pages. Extra pages for one exemplar were printed in the late 16th century, for the other – in the 19th century. The first additional printing was conducted in the typography of N. Scharfenberg, the other, probably, was initiated by the book owner, a scientist and a bibliophile, the Duke Montresor. The filigrees study of Martin Siennik’s “Herbarium” demonstrated that they were printed on the paper similar to that of the Cyrillic edition of the Evangel of 1569 printed in Zabłudow by Ivan Fedorov and Pavlo Mstyslavets. Therefore, most of the paper of the second edition was of Krakow origin.

Key words: filigrees of old printed editions, watermarks of old printed editions, paper, Krakow editions of the second half of the 16th century, “Herbarium” of Martin Siennik of 1568.

Н. П. Бондарь

Филиграния экземпляров «Гербария» М. Сенника 1568 г. как источник исследования краковской бумаги конца 60-х годов XVI ст.

В статье рассматриваются филиграния бумаги краковского издания «Гербария» Мартина Сенника 1568 г. типографии Н. Шарфенберга, выявленного в пяти экземплярах в собрании НБУВ. Установлено количественное и процентное

соотношение филиграней, частотность их выявления и динамику смены бумаги на протяжении книги, однородность бумаги во всех экземплярах. Анализ бумаги экземпляров «Гербария» 1568 г. засвидетельствовал использование для его печатания сугубо краковской бумаги с филигранями местных мельниц, позволил установить время допечатки отдельных листов одного из экземпляров в конце XVI в., второго – в XIX в. Первая из допечаток конца XVI в. была осуществлена, вероятно, в типографии Н. Шарфенберга, вторая, XIX в., судя по всему, по инициативе владельца книжки – учёного и библиофила графа В. Монтрезора. Исследование филиграней экземпляров «Гербария» Мартина Сенника 1568 г. продемонстрировало близость бумаги, на которой они напечатаны, с бумагой кириллического издания заблудовского Евангелия 1569 г. печати И. Федорова и П. Мстиславца, и, таким образом, краковское происхождение большей части использованной для второго издания бумаги.

Ключевые слова: филигранные старопечатных изданий, водяные знаки старопечатных изданий, бумага, краковские издания второй половины XVI в., «Гербарий» Мартина Сенника 1568 г.